

Ж.С. Саурыкова*¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-8342-579X>

КЕНЖЕГАЛИ АБДУЛЛИННИҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Қазақ зиялы қауымының да, қарапайым халықтың да өмірін қиған 1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін қасіреті, қазіргі таңда қазақстандық ғалымдардың да, сондай-ақ, шетелдік зерттеушілердің де назарында. Дегенмен зияткерлік мұраға арналған жұмыстар жеткіліксіз. Сондықтан адам механизмін, оның ауқымы мен тағдырынан көрініс беретін мұндай мәселелер зерттеушілердің назарын қажет етеді. Бұл мақала ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ тілінде тұңғыш әліппе жазып, сол арқылы қазақтың ұлттық тіл білімінің іргетасын қалаушы ағартушы-ұстаз, қоғам қайраткері, ақын және баспасөз қызметкері Кенжеғали Абдуллиннің өмірбаяны мен қызмет жолы, ағартушылық мұрасы мен азаматтық бейнесіне арналған. Алғашқы білімін ауыл молдасынан алған, жәдидтік идеядан хабары бар Кенжеғали Абдуллин қазақ тарихында алғашқылардың бірінші болып қазақша «әліппе» жазып, ақындық салада «Қазақтың қамы» және «Ұран» атты өлеңдер жинағын шығарған. Өз кезеңі үшін орны зор, мәні үлкен баспасөз органдары - «Кедей» (Ақтөбе), «Оңтүстік Қазақстан» (Шымкент) газеттерінің жауапты редакторы болып қызмет атқарған.

Қазақ халқының абзал ұлдарының бірі, ХХ ғасырдың бас кезіндегі алаш интеллигенциясының беделді өкілі, сталиндік террордың құрбаны болған Кенжеғали Абдуллиннің ағартушылық және шығармашылық мұрасы мен әлеуметтік қызметі жөніндегі материалдар тұңғыш рет ұсынылып отыр.

Кілт сөздер: Кенжеғали Абдуллин, алашорда, ағартушы-педагог, ұлттық-таным, журналист, «Кедей».

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды ("XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алаш зияткерлік элитасының тарихы мен шығармашылық мұрасы" грант ІРН BR18574180ы).

Саурыкова Ж.С. *¹

¹старший преподаватель Казахского национального педагогического университета им. Абая
Алматы, Казахстан. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КЕНЖЕГАЛИ АБДУЛЛИНА

Аннотация

Трагедия политических преследований в Казахстане в 1920-1950-е годы, унесшая жизни как казахской интеллигенции, так и простых людей, в настоящее время находится в центре внимания как казахстанских ученых, так и зарубежных исследователей. Однако работ по интеллектуальному наследию недостаточно. Поэтому такие проблемы, которые отражают человеческий механизм, его масштабы и судьбу, требуют внимания исследователей. Данная статья посвящена биографии и творческому пути, образовательному наследию и гражданскому имиджу Кенжеғали Абдуллина, общественного деятеля, поэта и работника печати, написавшего первую азбуку на казахском языке и тем самым заложившего основы казахско-национального языкового образования. Кенжеғали Абдуллин, получивший начальное образование у сельского муллы и знавший идеи джадидизма, первым в истории Казахстана написал казахский «әліппе» и опубликовал в поэтической сфере сборник стихов

«Казактын камы» и «Уран». Работал ответственным редактором газет как «Кедей» (Актобе), «Южный Казахстан» (Шымкент), имеющих большое значение для своего периода.

Впервые представлены материалы по просветительскому и творческому наследию и социальной деятельности Кенжегали Абдуллина, одного из лучших сынов казахского народа, авторитетного представителя алашской интеллигенции начала XX века, ставшего жертвой сталинского террора.

Ключевые слова: Кенжегали Абдуллин, Алашорда, просветитель-педагог, народовед, журналист, «Кедей».

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации Програма целевого финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант ИРН BR18574180 «История и творческое наследие Алашской интеллектуальной элиты конца XIX-первой половины XX вв.»).

Zh.S. Saurykova*¹

¹Senior lecturer at Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

CREATIVE HERITAGE OF KENZHEGALI ABDULLIN

Abstract

The tragedy of political persecution in Kazakhstan in the 1920-1950s, which claimed the lives of both the Kazakh intelligentsia and ordinary people, is currently in the focus of attention of both Kazakh scientists and foreign researchers. However, works on intellectual heritage are not enough. Therefore, such problems, which reflect the human mechanism, its scope and destiny, require the attention of researchers. This article is devoted to the biography and creative path, educational heritage and civic image of Kenzhekali Abdullin, a public figure, poet and press worker, who wrote the first alphabet in the Kazakh language and thereby laid the foundations of the Kazakh-national language education. Kenzhekali Abdullin, who received his primary education from a rural mullah and knew the ideas of Jadidism, was the first in the history of Kazakhstan to write the Kazakh "alphabet" and published poetry collections "Kazakh kamy" and "Uran". He worked as an executive editor of newspapers such as "Kedei" (Aktobe), "South Kazakhstan" (Shymkent), which were of great importance for his period.

For the first time presented, materials on the educational and creative heritage and social activities of Kenzhekali Abdullin, one of the best sons of the Kazakh people, an authoritative representative of the Alash intelligentsia of the early twentieth century, who fell victim to the Stalinist terror.

Key words: Kenzhekali Abdullin, Alashorda, educator, ethnologist, journalist, «Kedei».

Gratitude. The article was prepared as part of the implementation of the Program of targeted funding by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN BR18574180 "History and creative heritage of the Alash intellectual elite of the late XIX-first half of XX").

Кіріспе. XX ғасырдың басындағы рухани өрлеудің өзекті сипаты – прогреске ұмтылу болды. Қазақ зиялылары әр салада қаламымен, өзіндік ой-санасымен халыққа қызмет етуге тырысты. Кітапты көбірек жазып, өмірін ағарту ісіне, әдебиетке, жастарды өнер-білімге баулыды. Ұлтының мәңгілігін ойлаған Алаш зиялыларының тарихи аз уақытта қазақ халқына сіңірген еңбектерін бағалау – қазіргі және келешек ұрпақтың жадынан шықпайтын қастерлі борышы деп білеміз. Сондай тұлғалардың бірі – «халық жауы» деген айдар тағылып, арамыздан аластатылып, кейінгі ұрпаққа аты беймәлім болып келген, сталиндік қуғын-сүргіннің құрбаны болған, қазақ балаларына жәрдем деген ең алғашқа қазақша әліппе жазған ағартушы-педагог – Кенжеғали Абдуллиннің өмірі мен шығармашылық мұралары ғылыми тұрғыдан зерттеліп тарихтан өз орнын әліде ала қойған жоқ.

Әдетте тарих бәрін ұмытады дейді, бірақ ұмытқаныңды еске түсіретін де осы тарих емес пе, мәселен, XX ғасырдың басындағы ұлттық әдебиет шежіресінде ұмытылмаған Кенжеғали Абдуллин (Ғабдуллин). Бұл кезеңде жалпы ақындар көп болмаса да, қолтаңбасы тасқа қашалған нағыз өнерпаздар санаулы. Демек, әлі де болса халық арасында кеңінен таныла бермейтін қаламгерлер бар екенін мойындауымыз керек. Қаһарлы төңкерістер мен саяси серпілістерді бастан өткерген өткен ғасырдағы ұлттық әдебиет пен баспасөздің ендігі мен кеңдігін бастан кешірген осындай ұлтжанды азаматтар болатын. XX ғасырдың басында Кенжеғали Абдуллиннің «Қазақтың қамы» және «Ұран» [1] атты екі өлеңдер жинағы жарық көрген. Кезінде қазақ әдебиетінің тарихын жазған Сәбит Мұқанов оны қазақтың әйгілі жазушыларының бірі деп атаған. Кенжеғали Абдуллин 1937 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, «Алаш қозғалысына қатысушы», «халық жауы» атанып, атылып кеткеннен кейін, оның есімі мен

мұрасы мүлде ұмыт қалды. Дегенмен қолда бар ақпараттарды пайдалана отырып Кенжеғали Абдуллиннің мұрасын тарихи таным тұрғысынан зерделеп көруді алдымызға мақсат етіп отырмыз.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақалада біз тарихи мәселелерді, соның ішінде қазақтың зиялы азаматы Кенжеғали Абдуллиннің шығармашылық мұрасы мәселелерін зерттеуге мүмкіндік беретін жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістерді қолданамыз. Солардың ішінде тарихи-жүйелі әдіс пен проблемалық шектік әдісті пайдалана отырып, мақаланың мақсат-міндеттерін анықтай аламыз. Бұқаралық баспасөз ақпараттары мен материалдар жинақтау әдісімен топтастырылып, мақаланың дереккөзі топтастырылды. Тарихтағы диалектикалық тарихи даму заңдылықтары мен ел тарихында қалыптасқан ұстанымдарға сүйене отырып, мақалада пайдаланылған зерттеулер сыни тұрғыдан қарастырылып, олардың шынайылығы сарапталды. Тақырыпты саралауда талдау және сыни зерттеу қағидаттары басты орын алды. Мақаланың әдістемелік негізі – тарихилық пен жүйелілік.

Негізгі бөлім. Кенжеғали Сырғалиұлы Ғабдуллин (Абдуллин) (1896 жылы Торғай облысы Ақтөбе уезі Әлімбет болысында дүниеге келген, қазақ ақыны, ұстаз-ағартушы, журналист. Әлімбет болысы Ақтөбе қаласынан екі жүз шақырымдай жердегі Қандағаш-Жаманқала (Орск) темір жолының бойында, Ресей шекарасына жақын орналасқан. Кенжеғали ауыл молдасынан білім алғаннан кейін Қазан қаласындағы жаңа әдіспен оқытылатын «Мұхаммадия» медреседе оқып (кейбір құжаттарда бұл оқу орны «Ғалиев училищесі» деп жазылған), мұғалім мамандығын алып шығады. Осыдан кейін ол ел ішінде бала оқытумен айналыса бастайды, бұл туралы танымал профессор Тұрсынбек Кәкішев өзінің «Садақ» атты роман-эссесінде айтқан болатын [9]. Сөйтіп, бала оқытуды өмірінің басты ісіне айналдырған Кенжеғали Абдуллин басқа да әдеби мәтіндегі еңбектерді жазумен айналыса бастайды. Мәселен, оның «Қазақтың қамы» (1912 ж.), «Ұран» (1914 ж.) өлеңдер жинағында жастарды білім алуға шақырса, «Ислам негізі» (1911, Қазан) атты аударма еңбегін, «Қазақ балаларына жәрдем: Қазақша әліппе кітабы» (Қазан, 1913 ж.) атты қазақша әліппені, «Қазақтың қамы (Ғами)» (Қазан, 1913 ж.) және «Өнеге яки нәмуне» деп аталатын еңбектерін қазақ мектептерінде оқу құралдары ретінде пайдаланылды [10-11]. Сонымен бірге бұл оқу құралдар қазақ тіліндегі алғашқы оқулық үлгілері болып табылатынын баса айта кеткен жөн.

Мақаланың өзектілігі. Мақала тақырыбының өзектілігі ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ тілінде тұңғыш әліппе жазып, сол арқылы қазақтың ұлттық тіл білімінің іргетасын қалаушы ағартушы-ұстаз, қоғам қайраткері, ақын және баспасөз қызметкері Кенжеғали Абдуллиннің өмірбаяны мен қызмет жолы, ағартушылық мұрасы болып табылады. Ағарту саласы бойынша көп ізденген Кенжеғали Абдуллин кітапты көбірек жазып, өмірін ағарту ісіне, әдебиетке, жастарды өнер-білімге баулыды. Бұл кезеңде жалпы ақындар көп болмаса да, қолтаңбасы тасқа қашалған нағыз өнерпаздар санаулы болды, сондықтан әлі де болса халық арасында кеңінен таныла бермейтін қаламгерлер бар екенін мойындауымыз керек. Елінің болашағын ойлап, халқымызға ғылым мен білім беруді ойлаған Кенжеғали Абдуллин сынды Алаш зиялыларының ағартушылық қызметі мен ұлттық болмыстың тұтастығы мен бірегейлігін сақтаудағы еңбегі жоғары бағаланды. Мақалада әліппе жазу ісін қалыптастырып, үздіксіз ізденістің нәтижесінде артында бірталай мұра қалдырған қазақ зиялы қауым өкілінің мұрасын дәріптеу жағы қарастырылады.

Талқылау. ХХ ғасырдың 30-50 жылдарындағы қуғын-сүргін салдарынан Қазақстанның кейбір ардақты азаматтарының, соның ішінде жазушылардың есімдері мен шығармалары жұртшылық назарына ілікпей, әдеби-ғылыми айналымнан тыс қалғаны белгілі. Сондай зиялы өкілдердің бірі, яғни мақаламызды жазуға арқау болып отырған – Кенжеғали Абдуллин болып табылады. Оның шығармашылық ғұмыры ХХ ғасырдың жиырмасыншы-отызыншы жылдарымен шектелген бұл педагог-ақынның шығармаларын зерттеп, қайта басып шығару іс жүзінде жүргізілген жоқ десе де болады.

Қазақтың біртуар азаматы – Кенжеғали Абдуллиннің ғылыми мұрасы туралы зерттеу еңбектері өте аз, тіпті жоқтың қасы десе де болады. Сондықтан әдеби-тарихи эссе жанырында жазылған танымал журналист Серікқали Байменшенің «Ғайып қалам» атты еңбегін басшылыққа алып отырмыз. Онда автор: «ХХ ғ. қазан төңкерісіне дейін екі өлең жинағын шығарып, қазақ балаларына арнап бірнеше оқулық жазған, ұлтының ұраншысы болған Алаштың ардақты азаматы, шығармашылығы көп уақыт бойы әдеби-ғылыми айналымнан, жұртшылық назарынан тыс қалып келген Кенжеғали Абдуллиннің (1896-1937) өмірі мен шығармашылығын тұңғыш рет түбегейлі зерттеу объектісіне айналдырған бұл еңбек осындай жаңашыл сипатымен ерекшеленеді», - деп өзінің еңбегі туралы айтып өтеді. Мәселен, автор: «Бейімбет – Жиенғали – Кенжеғали үшensыры ұштасатын деңгейді ХХ ғ. басындағы ұлттық сананың ояну үрдісімен, осы мақсатты көздеген қазақы басылымдарда тұмса туындылары жарық көре бастаған балауса кезең мен байланыстырған жөн. Бұлар – қалам қызметін қатар бастаған, алғашқы кезден-ақұлттың жайын бірдей баяндап, оны жақсартудың жолын да бірдей көре білген, көзі ашық қазақ

баласы бастан кешірген жетістік- кемшіліктің ортасында болған шығармашыл жастар. Кеңестік кезеңде Кенжеғали ақынның сөз мұрасын мұрат тұтқан нақты зерттеуші-іздеушінің болмауы, ең бастысы - «Алашорда қозғалысына қатысушы», «халық жауы» деген кесірлі атақтары оның есімін де, өнерін де, азаматтық тұлғасын да қоғам көзінен бүркемелеп, қаға берісте қалдыра берді», деп бастайды шығармашылық зерттеуін [2, 3].

Педагог ғалым Гүлсара Смағұлованың ертеректе жазған «Алғашқы оқулықтар» еңбегінде: «Қазақ халқының Россияға өз еркімен қосылуы оның барша өміріне, тыныс-тіршілігіне зор прогрестік әсер етті. 1905-1907 жж. революциядан кейінгі саяси өрлеу кезеңінен туған «әдеби тасқын» басталды. Оның Қазақстан секілді шет аймақтарға да әсері мол болды. Әсіресе қазақ тілінде педагогика тақырыбына жазушылар саны көбейді – дей келе, олардың ішінде мыналарды атауға болады: Мақыш Қалтаев («Насихати қазақия», «Бар уақиға»), Тайыр Жомартбаев («Балаларға жеміс»), Мәшһүр Жүсіп Көбеев («Сары Арқаның кімдікі екендігі», «Хал ахуал»), Байбатыр Ержанұлы («Оқуға махаббат»), Закария Ерғалиұлы («Қазақ әліппесі»), А.Жандыбаев («Жас ғұмырым»), Әқрам Ғалымов («Жастық жемістері»), Кенжеғали Абдоллаұлы Сырғалин («Қазақтың қамы», «Қазақ балаларына жәрдем»), М.Нұрбаев («Көргенді бала, үлгілі ана»), - дейді [3, 14].

Мәселен Ш. Мәжітаева құрастырып жазған «Әліппе айтысы» атты кітапта: «Қазақ мәдениеті тарихында алфавит, емле мәселесінің өз орны бар. Өйткені жазу мәдениеттің ажырамас бір бөлігі. Қазақ халқы өзге түркі халықтары сияқты 4-5 ғасыр бойы араб қаріптерін пайдаланды. Тек XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қана қазақтың оқыған интеллигенттері мен ағартушылары қазақтың ұлттық жазба тілін қалыптастыру үшін жаңа әліппе жазу керек екенін қолға ала бастады. Тек XIX ғ. екінші жартысынан бастап қана қазақ оқығандары, ағартушылары» әліппе жазу мәселесін күн тәртібіне қоя бастағаны туралы айтылады [4, 4]. Әрине бұл 1912 жылы «Айқап» журналындағы А.Байтұрсыновтың «Жазу тәртібі» атты мақаласындағы оқу құралын дайындау қажеттігін айтады, онда: «Оқу құралының ең ұлылығы – бала оқытатұғын кітап; оның жақсы болып, балалардың жанын қинамасына жазудың тәртібі болуы шарт...» – дейді [5, 380].

Ал профессор-ғалым М.Қойгелдиев: «Алаш зиялылары қазақ халқына жасаған ұлан ғайыр ұлағатты ісі – ұлттық мәдениетті дамыту барысындағы еңбектері әдебиетті, жазба және ауызша тілді, ұлттық педагогиканы, психологияны, тарихты, этнографияны, публицистиканы, баспасөзді, аударма ісін, медицинаны, биологияны, табиғаттануды, ауыл шаруашылығын, математиканы, өркениетті даму жолдарын қамтыды. Мемлекетті ана тілінде оқыту жөнінде «Алаш» париясы бағдарламасының «Ғылым-білім үйрету» атты бабында: «Қазақ тілінде орта мектептер, университеттер ашылады, бастауыш мектептерде сабақ ана тілінде жүреді. Оқу ісі өз алдына автономия түрінде жүргізіледі, үкімет оқу ісіне араласпайды. Мұғалімдер мен профессорлар өзара сыйласу арқылы тағайындалады» – деп жазды [6, 119].

Өткен ғасырдың 20-30-жылдары өзінің шығармашылық әлеуетімен қазақ әдебиеті мен ұлттық публицистикаға елеулі үлес қосқан Кенжеғали Абдуллин туралы Тұрсын Жұртпайдың Алаш қозғалысына қатысты «Ұраным – Алаш!» деп аталатын зерттеуінде 1929 жылы 5 қаңтарда Дамолла Биртілеуовтан алынған тергеудің мәтіні келтірілген, онда: «Сұрақ-жауаптың келесі кезегі Ташкентте суретке түскен топты кісінің ішіндегі Дамолла Битілеуовке келді. Ол кезде «Алашорда» әскерінің сабында болғандықтан да, тергеушілер сұрақты бірден Торғай оқиғасына қатысты қойған. Сондай-ақ, тергеушілер өздеріне күдікті көрген жайларды, әсіресе, Абдуллин мен Бірімжанов жөнінде тәптіштей қазбалаған сияқты», - дей келе: «1915 жылы жәдитше бала оқыту үшін біздің ауылға өз обылысымыздың ішінде тұратын Абдуллин Кенжеғали мұғалімдікке келді. Абдуллин бізге келісімен мен ескі медресені тастадым да, Абдуллиннің мектебіне ауыстым. Ол Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовты бәрінен жоғары қоятын. Одан дәріс ала жүріп мен соның ықпалына кеттім де ұлтшылдықтың дертіне шалдықтым», - [7,367]. Бұдан байқайтынымыз Кенжеғали Абдуллиннің өз заманына сай қаншалықты білімді, көп нәрсенің мән-жайын білетін нағыз ұлтжанды азамат екенін байқауға болады.

Ал тарихшы С.Смағұлова өзінің «Ұлт зиялыларының баспа ісіндегі рөлі және оқулықтары» атты мақаласында: «1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейінгі аралықта қазақ мектептеріне, медреселеріне арналып жәдиттік бағытта бірнеше оқу кітаптары мен оқу құралдары басылып шыққан. Бұл ретте біз Ғабдолкәрім Мәжитовтың «Қазақ шәкірттеріне һәдия» (1910), Мұхаммед Ораз Нұрбайұлының «Усул саутия тәртібінде қазақша әліппе» (1910), «Көргенді бала, үлгілі ана: қазақ және қырғыз бастауыш балалары үшін оқуға дайын болған оқу кітабын» (1911), С. Көбеевтің «Үлгілі бала: Қазақша оқу кітабын» (1916), Ахмет Байтұрсыновтың «Оқу құралын» (1912), «Тіл құралын» (1914-1916 жж.), «Әліпби» (1912), Мұстақым Малдыбаевтың «Қазақша ең жаңа әліппесін (төте жазу)» (1912) және «Қазақша оқу кітабын» (1912), Кенжеғали Ғабдолла Серғалидың құрастыруымен шыққан «Қазақ балаларына жәрдем: Қазақша әліппе кітабын» (1913) мен «Өнеге яки намуне: Қазақша кираат кітабы. Бірінші ибтида-и қазақ балалары-

на» (1913), Міржақып Дулатовтың «Бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын есеп құралын» (1914), Ишанғали Бейсенұлының «Қазақша дұрыс жазу қағидаларын» (1914) және т.б. оқулықтар мен оқу құралдарын атауымызға болады. Алайда А.Байтұрсынұлының оқу құралынан басқасы халық арасында кең қолданыс таба алмады. Дегенмен де, бұл оқу кітаптарының жарық көруі сол кезеңде білім жүйесінің сәл болса да алға жылжығандығын көрсетеді. Сондықтан, олардың маңыздылығы аса зор болды деп айта аламыз», «XX ғасырдың екі он жылдығында шыққан алғашқы әліппе оқу құралы баланы әріпке үйретуде суретті пайдалана қолданумен жасалды. Көбіне авторлар әліппе құралын жасауда біріншіден, оқушыға түсінікті бағытты қолдануды қолға алса, екіншіден, мұғалімге әдістемелік кеңес беруге тырысты. Кітаптағы тапсырмалар арқылы мұғалім шәкірттің ойлау деңгейін шыңдауға тиісті болды. Сонымен қатар, ненің жақсы, ненің жаман екендігін ажырата отырып, үлкенді құрметтеуге үйретуді көздеді» - дейді [8, 32].

Профессор Тұрсынбек Кәкішов Сәкен Сейфуллин мен Мағжан Жұмабаевтың мұраларына арнап жазған «Сайыс атты ғылыми зерттеуінде: «...Мағжанның Ташкент дәуірі керемет жемісті болуы үстіне творчестволық бәсекеге жалғыз Сәкенді ғана емес, бүкіл қазақ ақындарын шақырып, көркемдік байрағындай желбірегенін теріске шығара алмаймыз. Әрине, шәкірті Бернияз Күлеевтің дүниеден өтіп кетуі өкінішті болғанмен, қаулап келе жатқан өрендердің ішінен Кенжеғали Ғабдуллин, Ілияс Жансүгіровтің осы тұста «мағжаншыл» болулары тегін емес» [9] деп жазды. Сонымен, әдебиеттану ғылымында Кенжеғали Абдуллин туралы айтылған шағын әңгіменің бас-аяғы осындай-ақ. Бұл оның өмірі мен шығармашылық жолын сипаттайтын нақты зерттеулердің жоқтығын тағы да растайды.

Зерттеу нәтижелері. XX ғасырдың басында, яғни Қазан төңкерісіне дейін дүниені дүр сілкіндірген екі жыр жинағын жарыққа шығарған қазақ ақыны Кенжеғали Сырғалиұлы Абдуллин еді. Бұл кезеңде ақындар көп болмаса да, қолтаңбасы тасқа қашалған нағыз өнер иелері саусақпен санарлық қана болды. Олай болса, өткен ғасырдағы ұлттық әдебиет пен баспасөздің, саяси серпілістерді басынан өткерген қаламгерлер бар екенін мойындауымыз керек. Кенжеғалиды үнемі тілге тиек ететін белгілі қаламгер Ғалым Ахмадов ол туралы көбірек айтып, жұртшылықтың назарын аударуға тырысты. Ол: «XX ғасырдың 20-шы жылдары Орынборда ашылған оқу орындарында Ахмет, Міржақып, Елдес Омаров, Телжан Шонанов, Әзім Қадырбаев, Мәжит Шомбалов, Мұхтар Мұрзин, Молдағали Жолдыбаев, Кенжеғали Ғабдуллин, Жұмабай Оразалин және басқалар дәріс оқыды» деп жазды [12].

Туған жердің атын, арғы атасының атын, руын бөгде атаулар ретінде жиі қолданатын қазақ қаламгерлерінің тарихи тәжірибесін ескерсек, Кенжеғали Абдуллин бастапқы кезде «Әл-Әлімбеті», «Әлімбетов», «Кенжеғали бин Ғабдолла», «Серғали әл-Әлімбеті» деген бүркеншік есімдерді тегін пайдаланбағы анық. Ал XX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап еңбектеріне «К.Абдуллин», «К.Абдоллаұлы» деп қол таңбасын қоя бастаған екен. Ал Серікқали Байменше: «Мұның әртүрлі себебі болуы мүмкін. Бірақ ең басты себеп – 20-жылдары А.Мартыненко құрастырып шығарған «Алашорда» атты құжаттар жинағында есімінің аталуы деп ойлаймыз. Талайдың тағдырын шешкен осы жинақтың кезінде біртуар азаматтардың өмір-ғұмырына елеулі әсер еткені айтылып та, жазылып та жүр. Кенжеғалиға қатысты да осыны айтуға болады», -деп тұжырым жасайды [9]. Сонымен бірге кеңестік заманда тергеу-тексеру құжаттарында «Кенжеғали Ғабдуллин» деп аталған соң, Кенжеғали Абдуллиннің өзі тегін «Абдоллаұлы», «Абдуллин» деп те өзгертуі мүмкін нәрсе, ал Серікқали Байменше: «Ғабдолла-ның» «Абдолла», «Ғабдолданың» «Абдолда» болып өзгеруі қолданысымызда жиі кездесетін жәйіт. «Ғайсаның» «Айсаға», «Ғұмардың» «Омарға», «Ғалиханның» «Әлиханға», «Ғабдірәсіннің» «Әбдірәсілге» айналуы сияқты үрдіс, бұл тіліміз үшін аса жат құбылыс емес. Сайып келгенде, Кенжеғали Ғабдуллиннің – Кенжеғали Ғабдуллиннің – Кенжеғали Абдуллиннің – Кенжеғали Абдоллаұлының бәрі бір адам екендігі Ғалым Ахмедов қалдырып кеткен деректермен толық сәйкес келеді», - деп Ғалым Ахмедовтың еңбегіне сүйенеді [9]. Кенжеғали Сырғалиұлы Абдуллин 1928 жылы Ақтөбеде шығатын «Кедей» газетінің редактор болып қызмет атқарған, ал өмірінің соңғы жылдарында «Оңтүстік Қазақстан» (Шымкент) газетінде қызмет етті. Осы «Кедей» газетіндегі қызметі барысында ол жазған туындыларына «К», «К.А», «Кенжеғали» деп қолтаңбасын қойған екен.

Серікқали Байменше: «Бұл әркелкілік негізінен «Ғабдуллин», «Ғабдуллин», «Абдуллин», «Серғалин», «Сырғалин» түрінде кездеседі. Біз Кенжеғалидың көзі тірісінде жазылған соңғы құжатты - қылмыстық ісін және өзі қол қойған құжаттардағы қолтаңбасын басшылыққа ала отырып, оның тегі бұдан былай «Ғабдуллин» емес, тұрақты түрде «Абдуллин» деп айқындалып жазылғаны дұрыс деп санаймыз», - деп тоқталған [2, 6-7].

Кенжеғали Абдуллин шығармашылық өмірі мен рухы мол қазақ әдебиетінің жұлдызды ғасырлық мерейтойы XX ғасырдың жиырмамыншы-отызыншы жылдары өмір сүрген белгілі ақын, газетші-журналист. Ол отыз жетінші жылы қуғын-сүргінге ұшырап, ғылыми мұрасы айтылмай қалған тұлғалардың бірі, тек ғасыр соңында ғана аз да болса аты елене бастаған еді. Алаштың асыл мұратын ұстанған арыстардың арасында кеңестік саясаттың құрбанына айналған «Кенжеғали» да бар. Тұңғыш ұлттық

және кеңестік басылымдардың парақтарын ақтарып отырып, Кенжеғалидың қолжазба жазбалары алдымыздан шығады. Қазақ әдебиетінің шежіресінде есімі ұмыт бола бастаған, Алаш азаттығы жолындағы күрестің алдыңғы шебінде жүрген азамат Абдоллаұлы Кенжеғали бүгінгі азат ойлы тірлікпен байланысты. Осылайша, Кенжеғали Абдуллин сияқты көпшілікке беймәлім ұлтжанды қаламгердің шығармашылық мұрасын зерттеу енді біздің еншімізде. Ғасырдың басында тәуелсіздікті аңсаған ақын туған елі үшін «Қазақтың қамын» жазса, көп ұзамай ұлтжанды азамат алашым деп «Ұрандатқан» болатын.

Әубаста ауыл молдасынан сабақ алған Кенжеғали, кейін Қазан қаласындағы жаңа әдіспен оқытатын «Мұхаммедия» медресесінде оқуын жалғастырғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Кеңес дәуірінде медресеге қатысты ұстаным біржақты болды. Сол қоғамда қалыптасқан пікір бойынша, мұндай оқу орындары «мәдениет тарататын орталық болған жоқ, керісінше, сол кездегі қоғамдық-саяси құрылым сияқты жансыз, артта қалған ұйым болды». Коммунистік қоғам медреселер беретін оқуды «керексіз өлі білім» деп есептеді. Мұндай бағалаулар, сайып келгенде, Қазан төңкерісіне дейін қазақтардың екі пайызы ғана сауатты болған деген тезисті тереңдете түсуге бағытталған идеологиялық бұрмалаудан басқа ештеңе емес еді. Медресе шәкірттерінің саяси серпіліс кезеңінде, ұлттық сананы ояту, халық ағарту ісінде тарих жүктеген миссиясын мүлтіксіз орындағанын уақыт дәлелдеп отыр. Кенжеғали Абдуллиннің осы «Мұхаммедия» медресесіне қай жылы оқуға түскені жайлы дерек жоқ, дегенмен 1937 жылы тұтқында-лып, тергеу абақтысында берген жауабында «Галиев училищесін» 1916 жылы бітіргендігі туралы мәлімет кездеседі [2, 11-12]. Ал оның 1912, 1913, 1914 жылдары осы Қазан қаласында жарық көрген оқу құралдарын ескерсек, Кенжеғали медресеге үлкен дайындықпен, ғылыми-шығармашылықпен түскеніне көз жеткізуге болады.

Түптеп келгенде, өмір жолы жұртшылыққа әлі жұмбақ күйінде қалған азаматтың отыз жетінші жылдың ойранында қаза тапқаны, Алаштың асыл мұраты жолында құрбан еткенін ешкім жоққа шығара алмайды. Осылайша ол 1916 жылы Қазан қаласындағы «Мұхаммадия» медресесін тәмамдап, одан кейін, яғни 1919 жылға дейін Ақтөбе уезіндегі қазақ ауылындағы «Сәуле» бастауыш мектебінде оқытушы болып қызмет атқарған. 1937 жылы 25 желтоқсанда жүргізілген Кенжеғали Абдуллинге қатысты жүргізілген тергеуде «Алашорда қай жылы, қанша уақыт болдыңыз?» деген тергеушінің сұрағына ол: «1919 жылдың басынан мамыр айына дейін Алашорда халық сотының хатшысы болдым», - деп жауап береді. Бұл жауап кейін құжаттан құжатқа өтіп, қайталанып, «Алашорда жасағында болды», «Кеңес үкіметіне қарсы белсенді күрес жүргізді» деген сол заманның дәстүрлі айыптауымен толығы түсті [2, 24]. Ал, ұлттың мақсат-мүддесін саясат аясында айыра алатын білімді, дүниетанымдық, парасатты азаматтың жаңа қоғамдық дәстүр басталған кезеңде қалың бұқараның ісінен алшақ болуы мүмкін емес еді. Кенжеғалидың ауыл мектебіндегі ұстаздық қызметі 1918 жылға дейін жалғасқанын ескерсек, оның 1918-1919 жылдардағы өмірі де сол кездегі қазақ зиялыларының көпшілігі сияқты «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысымен байланысты болды деген қорытындыға келеміз.

Ал 1920-1925 жылдары Кенжеғали Абдуллин Орынбор қаласындағы «Қазақ халық Ағарту институтының» оқытушысы, сонымен бірге «Еңбекшіл қазақ» газетінің редакциялық алқасының мүшесі және «Өртең» газетінің қызметкері болып жұмыс істеген болатын. Ұлтқа қызмет ету деп алдына үлкен мақсат қойған, жаңашыл, арманшыл, шығармашыл жастардың басын қосқан бұл басылымның аға буын үмітін ақтайтыны бірнеше сандары жарық көрген болатын. Орынбордан кейін Кенжеғали Абдуллин Ақтөбеге қайта келіп, 1925 жылы «Ақтөбе педагогикалық техникумының» алғашқы оқытушыларының бірі болды. Сонымен бірге ол «Кедей» газетінің редакторы міндетін де қоса атқарды, яғни 1930-шы жылдарға дейін. Бұдан Кенжеғали Абдуллин өмір жолын Оңтүстік Қазақстан жерімен байланыстырады. Бұл туралы: «Кенжеғали Абдулинді 1936 жылы Шымкентте көрдім. Облыстық газетте жұмыс істейді екен. Созақта аудандық газеттеде жұмыс істейді ғой деймін» - деп жазды Ғ.Ахмедов [12,68].

XX ғ. басында ағартушылық салада әртүрлі бағыттың қалыптасқаны белгілі, мысал келтіре кетсек зерттеуші ғалымдар: Ө.Абдиманов, Ш.Шортанбаев; ұлт-азаттық ағартушылар: А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, т.б.; ағартушы-демократиялық бағыттағылар: М.Сералин, С.Дөнентаев, С.Торайғыров және т.б.; діни-ағартушылық бағыттағылар: М.Ж. Көпеев, М.Қалтаев, Н.Наушабаев, Ш.Жәңгіров, т.б. XX ғасырдың басындағы ұлттық өнер тарихында есімі аталуға тиіс Кенжеғали Абдуллин – ақын Әбділда Тәжібаев айтқандай «Қазақ әдебиетіндегі киелі орны атаусыз қалған» арыстардың бірі, ағартушылық-демократиялық бағытта қатар пайдаланған дәуірінің ұлтжанды азаматы.

1912-1914 жылдары Кенжеғали Абдуллин Қазан қаласында «Ислам негізі» атты татар тілінен аударманы, «Қазақ балаларына жәрдем» атты қазақша әліппені, «Өнеге яки нәмуне» атты дауыстап оқуға арналған әдістемелік құралдарын, «Қазақша самоучитель» қазақша өздік жинағын, сондай-ақ «Қазақтың қамы» және «Ұран» атты екі өлеңдер жинағының жеке басылуын баса айтпай өту мүмкін

емес. Әрине, тақырып өрісінде қадамдар жазу туралы әңгімелері бар журналдарды басшылыққа алатынымыз белгілі. Болашаққа даңғыл жол салған осынау тұңғыш қазақ журналының нұрлы өрісін ХХ ғасыр басындағы шығармашылық іс-әрекеттердің ешқайсысы айналып өте алмайды. Бұл басылым Кенжеғали Абдуллиннің әдеби шеберлігінің алғашқы қадамы еді.

«Айқапта» жарияланған «Қағым һәм үмітім» (1914) атты өлеңінде өз халқына өкініш білдіреді; Халықтың әлі күнге дейін өзінің шынайы ойын түсіне алмай, ел мәселесінің шешімін табуға ниетті екенін қынжыла отырып, айтқанынан қайтпай, ел осыны түсініп, алға басатынына сенеді:

Қайғым бар, сөзім халыққа өтпес деген,
Сөйлеуге тіл мұңымды жетпес деген.
Үміт бар, қанды жас төгіп, хақтан сұрап,
Айтқан сөз құр далаға кетпес деген.

Қайғым бар, ойымды білмес деген,
Тәнімді дерт басқанын көрмес деген.
Түсініп тілекшілерім халыққа шашса,
Ойда жоқ құлаққа жұрт ілмес деген.

Қайғым бар, алға бармас деген,
Нұр-бақыт сөнген қайта жанбас деген.
Түсініп ел пайдасын ұмтылса,
Үміт бар, ешбір арып-талмас деген, - деп толғанады ол [2,58]

Бұл өлеңде ұғымның антонимдік қарама-қарсылығын салыстыру стилі көбірек байқалады және оны Кенжеғалидың бірден қалыптаса бастаған ерекше стильдік қасиеті деуге болады. Әрине, Кенжеғалидың ұсынысы ойдың бірі ғана, оны әбден орныққан тұжырым деп қабылдауға болмайды. Оның мұндай мәселелерден шет қалмағанын, зерделі, көзі ашық, көкірегі ояу екенін білдіру үшін жоғарыда келтірілген мысалдың өзіндік өзектілігі бар.

Кенжеғали Абдуллиннің алдыңғы қатарлы туындылары «Қазақтың қамы» және «Ұран» атты өлеңдер жинағы 1913-1914 жылдары Қазан қаласындағы «Каримовтар» баспаханасынан жарық көрген болатын. Сондықтан жоғарыда айтқанымыздай Кенжеғалидың оқытушылық немесе редакторлық-журналистика-лық қызметтері белгілі болғанмен ақындық қасиетін көпшілік білмейтін жұмбақ күйде қалған екен. Бұл туралы профессор Тұрсынбек Кәкішев: «кітаптардың авторлары қазақтың жазба әдебиетінің жаңа түрін бекітіп, шұрайландыра түскен, қайсыбірі шығармашылық тұлғасын танытып, әдебиет әлемінде елеулі із қалдырған, ал кейбіреуі бірді-екілі кітап шығарумен шектелген», [14, 147] ал зерттеуші Бақытжан Кенжетаев: «1917 жылға дейін Қазан баспаханаларында ғана қазақ тілінде 700-ден астам кітап басылып шықты», - десе [15, 72], профессор Шернияздан Елеуенов: «қазақ қауымының толғағы жеткен мәселе-лерін айқын да нақтылы» қоя білгенін, «халқын өнер-білімге, отырықшылыққа үндегенін», - [16, 130] айта келе, Кенжеғали Абдуллиннің «Қазақтың қамы» өлеңдер жинағын мысалға келтірген болаты. Осы ойлар Кенжеғали кітаптарымен ұштасып жатса, автордың ағартушылық, ұлт болашағына деген қамқорлық идеясы айқындала түседі.

«Қазақтың қамы» жинағындағы «Жиырмасыншы ғасырдың жастарына» деп аталатын өлеңінің өзіндік мәні зор екенін байқауға болады:

«Ей, жастар біз жатпайық қарап текке,
Оқиық әр ғылымды талап шетке.
Оқуға жақсы біз де іздейік,
Көз салып газеттегі түрлі кепке.
Үлгісіз, тәртіпсіздік, надандықпен,
Дұшпанға ұрғызбайық күнде бетке.

Әр пәннен хаза алайық ғылым іздеп,
Халықтың қор болмайтын жолын іздеп,
Оқытып түрлі пәнде дін-дүниені,
Айтайық осылайша болыңыз деп.
Сөйлейік жинап халықты уағыз-құтпа,

Осылар шырағ(ы) дағы жолыңыз», -деп басталатын өлеңінде ақын «нұрлы танды көреді», «жастар өнеге алса», «шаһарда оқып, білім алса», мәдениеті тең емес қазақтар өнер адамдарымен қатарласып кетесе деп толғанады. «Қазақтың қамы» туған жерінің қамын шын жанашыр, ұлтжанды азаматтың қалыптасқан бейнесін, арман-мақсатын, сол кездегі қазақ өмірінің өзекті мәселелерімен ұштастырып, қоғамның қалыптасқан жағдайын поэзияда суреттейді. Автордың «темір жастық» ұстанымы: «Елді жоқшылыққа апаратын надандықты жою, халықтың көзін ашу, жастарды білім мен ғылымға баулу, көшпелі дәстүрден бас тартып, отырықшылыққа көшу. «Елді жоқшылыққа апаратын надандықты жою, халықтың көзін ашу» деген өмір салты – әйел теңдігін қамтамасыз ету», мектеп салып, ұстаз жалдап, дін мен білімді бірге дамытуға шақырды.

Кенжеғали Абдуллиннің 1914 жылы Қазан қаласында басылып шыққан «Ұран» жинағы «Қазақ қамы» қозғаған қоғам өмірінің бүгінгі жағдайы мен ерекшеліктерін одан әрі тереңдете түсті. Өлеңде қазақтың тұрмыс-тіршілігіне, заман тілін білмеуден жалыққан халықтың арман-мұратына толы сөздер бар. Жинақта қоғам жағдайына сай, ұлтқа сай, дұрыс бағыт-бағдар беретін, жақсы мінез-құлыққа үндейтін, адамдық рухты көтеретін, нұрлы үмітке үндейтін жырлар көптеп кездеседі. Бұл – қалыптасқан қолтаңба-ның шығармашылық жемісі. Ақынның болмысты бағалау әрекеті соңында ұранмен ұштасып жатады.

Сонымен Кенжеғали Абдуллиннің «Қазақтың қамы», «Ұран» өлеңдер жинағы Ахмет Байтұрсыновтың «Маса», Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!», Мағжан Жұмабаевтың «Шолпан», Сәкен Сейфуллиннің «Өткен күндер» еңбектері сияқты ХХ ғасырдың басындағы ұлттықтанымның қалыптасуы барысында өзіндік орны бар ерен туынды екенін көруге болады.

Дегенмен К.Абдуллиннің айтылмай қалу себебін Серікқали Байменше «Ғайып қалам» атты еңбегінде былай деп түсіндіреді: «Кенжеғали да - «қазақ баласын ұлтым, жұртым, бауырым деп үйреніп қалған» қазақтың бауырмал қалам қайраткерлерінің бірі. Оның кеңестік поэзиядан кенже қалуының ең басты сыры осы «бірден интернационал (бейбауырмал) болып өзгере алмаған» табиғатынан танылады. Өлең майданына қайта оралмауының себебін ұлтжанды сөз өнерінің заманның қызыл тезіне амалсыз көнген мәжбүрлігінен, елім деген әктілекті ұланның елжандылық шебінен шегінуге тура келген кезеңінен іздей аламыз» [2,81].

Ағартушылық сала бойынша қазақ зиялыларының 1917 жылғы төңкеріске дейін оқулықтар мен оқу-құралдарын жағаны белгілі. Бұл туралы тарихшы-ғалым С.Смағұлова өзінің «Ұлт зиялыларының баспа ісіндегі рөлі және оқулықтары» атты мақаласында қазақ мектеп-медиреселеріне арналған көптеген оқулықтар мен құралдардың басылып шыққанын нақты мысал келтіріп баяндаған болаты [4,32]. Соның ішінде Кенжеғали Абдуллиннің 1913 жылы шығарған «Қазақ балаларына жәрдем: Қазақша әліппе кітабын» мен «Өнеге яки намуне: Қазақша кираат кітабы. Бірінші ибтида-и қазақ балаларына» оқу құралдары да бар.

Сонымен Кенжеғали Абдуллиннің 1912-1914 жылдары Қазан қаласында «Ислам негізі» атты татар тілінен аударма еңбегін, «Қазақ балаларына жәрдем» атты қазақша әліппені, «Өнеге нәмуне» атты дауыстап оқуға арналған әдістемелік құралдарын, «Қазақша самоучитель» қазақша өздік жинағын жеке кітап етіп баспадан шығарғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. ХХ ғасыр басындағы қазақ әліпбиінен біршама өзгерістер бар болғанымен, бұл қазақ ағартушылық саласы бойынша қазақ балаларын қазақ тілінде оқыту үшін әзірлеген әліппе мен оқу құралдары. Сол бағыттағы алғашқы ұлттық оқулықтардың үлгісі еді. Мәселен, «Жаңа оқыған қазақ балаларына» деп аталатын сілтемесі бар «Ислам негізі» атты кітапты аударған және «Қазақ балаларына жәрдем» атты кітаптың авторы «Кенжеғали бин-Ғабдулла бин-Серғали әл-Әлімбети» деп қолтаңба қалдырған [14,188]. «Қазақ балаларына жәрдем» атты оқулығында әріптердің сөздің басы мен аяғында жазылғанда, бір-бірлеп оқығанда нені білдіретінін көрсеткен. Бұл оқытудың дидактикалық талаптарының бірі. Автор сұрақ-жауап әдісін басшылыққа алған. Жүйелі оқыту тәжірибесіне сүйене алмаған бұл әліпбидің осал тұстары да болды. Оқулықтың негізгі ұстанымы – балаларға таныс заттарды көрсетіп, сол заттың таныс қасиеттерін айтып, бірте-бірте көрнекі әдіс арқылы нақты заттарды табиғатпен таныстыру болды. Бұл оқулық ұзақ уақыт бойы қазақ мектептерінде өзекті құралдардың бірі болып келгені мәлім.

Ал «Өнеге яки нәмуне» кітабын құрастырушы «К.Ғ. Сералин әл-Әлімбети» деп қолтаңба қалдырған. Бұл оқулықта: «ата-анаға көзқарас, ауыл-аймақ, көрші- қолаңмен қарым-қатынас т.б. педагогикалық, дидактикалық мәселелер қамтылған» [2,95]. Бала тәрбиесін өмірлік мақсат еткен Кенжеғали Абдуллин білім саласына ғылыми шығармашылықпен келген. Қазақ балаларына оқулық басып шығару қазіргі ұстаздың қолынан келетін іс емес. Бұл еңбектерді ол медреседе оқып жүргенде педагогика саласындағы ғылыми әдебиеттерді зерттей отырып, ұстаздық тәжірибесіне сүйене отырып дайындағаны сөзсіз.

Сонымен педагогика ғылымы зерттейтін негізгі мәселе оқу, оқыту және тәрбие беру екені белгілі. Осылайша, XX ғасырдың басында қазақ педагогикасы әлемінде де елеулі өзгерістер болды. Көркем әдебиет пен жалпы мәдениеттің қол жеткен табыстары негізінде мектеп оқушыларына арналған оқулықтар жасау мәселесі қолға алынып, алдыңғы кезекке қойылды. Ұлт мектептерінде ана тілін оқытуға байланысты қолтума әліппе, хрестоматия құралдарын жасауға үлкен мән берілді. Мұғалім, әліппе, төте оқу деген сияқты ұғымдар сөйлеу тілімізге еніп, оның мазмұны айқындала түсті, Осы үш ұғым – мұғалім, әліппе, төте оқу – төңірегінде, оның мәні не екені жөнінде пікірлер айтылды. Сөйтіп, қазақ тілінде әліппе жасау ісі қолға алынып, алғашқы қазақ авторлары шыға бастады. Бұл туралы педагог Г.Смағұлова «Алғашқы оқулықтар» атты еңбегінде қарастырған болатын [3, 22]. «Әліппе» сауат ашудағы бастапқы оқу құралы болғанмен, алғашында дыбыстық жүйеге негізделмей сөзді ежелеп, жазылу түріне байланыс-тыра оқыту қағидаты бойынша жасалды. Сонымен бірге әліппе жасаудың алғашқы тәжірибесі мұғалім-дердің өздері құрастырған жеке жазбалары түрінде басталды. Немесе дайын нұсқа бойынша жасалды. Кейінірек оқытудың бұдан гөрі тиімді жолдары іздестірілді. Әліппені дыбыстық жүйеге келтірудің жолын қарастырды, өйткені баланы сөз арқылы ғана оқыту қиын еді.

Балалардың әліппе бойынша жаттығуы үшін бұрыннан таныс, естіген, көрген нәрселердің аттары беріліп, олар белгілі ретпен тізбектеліп жазылды. Сол сияқты үй тұрмысына қажетті жиһаздар, ыдыс-аяқ, киім-кешек, мал, азық-түлік т.б. арнаулы тақырыпшамен, әрбір әріптің аты рет-ретімен берілді. Әліппенің осындай үлгісі ретінде Кенжеғали Сырғалиннің «Қазақша әліппе кітабын» айтуға болады», - дейді бастады [3,22]. Оқулық ретінде ұсынып отырған бұл әліппе кітабына алғы сөз беріп, онда педагогикалық мәні бар біразталаптар айтылған. Кенжеғали Абдуллин педагогикалық әдептілік мәселесіне ерекше мән бере отырып, баланың талабы мен қажетіне айрықша әлтифат білдіреді, баланың жағдайын түсіне білу, жақсы жақтарын дұрыс көрсету білу дегенге едәуір көңіл бөлген. Ол өзі мұғалім болғандықтан осының бәріне жіті қарап, байыпты жасауға беруге тырысқан. Ата-аналар мен педагогтардың әдептілігі жөнінде кітаптың алғы сөзінде қысқа болса да едәуір сөз айтады. Баланы әр нәрседен қақпайлап, зәресін ала бермей, қайткенде де бала жанына жол таба, ынталандыра білу туралы автор мәнді пікір айтады: «...оқытқан уақыттарыңызда есер-ау, алаңғасар-ау, бишара-ау деген сөзді айтпай, ұрмай, соқпай, жылы сөз, жұмсақ сөзбен оқытыңыз», - дейді Кенжеғали Сырғалин – ол мұнда баланың жеке басының ерекшелігін еске ала отырып, адамгершілік сезіміне дақ салмауды ерекше ескертеді дейді Г.Смағұлова [3,23]. Сонымен қатар «Жақсы баланың мінездері», «Күн есімі», «Жыл есімі», «Ай есімі», «Жұлдыз есімі» деген тақырыптарға жаттығулар тартымды жазылған. Кітапта методикалық-грамматикалық ережелер де бар. Кітаптың соңында: «...кейбір балалардың мектепке барғысы келмейді. Оқу-жазу үйреніп, ғалым болуға тырыспайды... Кейбіреулер әдепсіз орындарда болуға құмар болады. Өздерінің алтынға бергісіз уақыттарын ғарам етеді. Келешек заманда өздерінің бақытсыз, надан, қадірсіз болуларына себеп болады. Ол үшін үлкейген соң уайым жейді. Енді оліс өткен болар. Ей, балалар! Мұндай жамандықтан сақтану керек. Келешек заманыңызды ойлап, келешекте қорлыққа түспес үшін оқуға, жазуға үйренуге тырыса көрінің», - дейді автор. «Осылайша Кенжеғали Сырғалиннің «Қазақша әліппе кітабы» көрнекілік әдісімен дыбыстық жүйе бойынша жазылған. Автор айтайын деген ойын сурет арқылы толықтыра түскен. Онда да бұрыннан таныс нәрселердің суреттері алынған. Ол суреттер бала бойында шартты рефлекс туғызады. Зат пен әріп суреттері бір тізбектің бойына шоғырланады. Бала ол әріптерді сурет арқылы таниды. Бұл әліппені оқытуды әрі тездетіп, әрі оңайлатады. Оның үстіне баланың білімін тиянақты етіп, еске сақтауды нығайтады», - деп келтірген [3,26].

Кенжеғали Абдуллиннің 1917 жылғы төңкерістерге дейін басталған ұстаздық қызмет бұрынғы кеңес-тік кезеңнің 20-жылдарында жаңа қоғам аясында жалғасын тапты. Жазу-сызуды кәсіпке айналдырған Кенжеғали содан бері кеңестік баспасөзге белсене араласады. Поэзия өрісінен бірте-бірте алшақтай бастады; педагогиканы журналистика алмастырды Кенжеғалидың көшбасшылық, ұйымдастырушылық, шығармашылық қабілеттері де айқын көрініп, өмірінің соңына дейін баспасөз саласында да қызмет етті.

Елінің болашағын ойлап, халқымызға ғылым мен білім беруді ойлаған Кенжеғали Абдуллин сынды Алаш зиялыларының ағартушылық қызметі мен ұлттық болмыстың тұтастығы мен бірегейлігін сақтаудағы еңбегі жоғары бағаланды. Сондай-ақ кеңестік тоталитарлық жүйенің қуғын-сүргін аппараты тұсын-да жазушы-ағартушы Кенжеғали Абдуллин де «ұлтшыл» деп айыпталып, айдаудың жетегінде кете барды.

Қорытынды. Қазақ кеңестік мемлекеті мен білім беру жүйесінің қалыптасуының бастауында тұрған Кенжеғали Абдуллиннің ағартушылық қызметімен қатар, оның қоғамдық-саяси және баспасөздік қызметі ерекше бағаға лайық десек артық емес. Алғаш аталған қазақ оқушыларына арналған

оқулықтары Кенжеғали Абдуллиннің халық педагогикасы саласында өзіндік әдістемесін қалыптастырғанын көрсе-теді; сол кездің өзінде қарапайым деңгейде ғылыми-шығармашылық дамуға ұмтылатын модернист-новаторды көз алдымызға әкеледі. Оның ауыл мектебінде оқып жүргенде шәкірттерінің көмегімен газет шығаруға талпынуы – XX ғасыр басындағы қазақ өміріне тың оқиға. Сондай-ақ, қолжазба газетті таратуда бүгінгі көшірме әдісіне ұқсас шапирограф аппаратының қолданылуы білімді, білікті ұстаздың замандас-әріптестерінен оқ бойы озық тұрғанын көрсетеді. Кенжеғали Абдуллиннің мұрасына жасалған кез келген зерттеу бағаланады деп сенеміз. Оның еңбегінің нұры ашылып, шығармашылығының ұрпаққа үйретер тұсы әлі де мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жаймағамбетова И. Қос кітаптың тұсаукесері. Ақтөбе: 18 тамыз 2022 ж. <https://aqtobegazeti.kz/?p=117233>
2. Баймөңше С. Ғайып қалам. Әдеби-тарихи эссе. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2022. – 136 бет.
3. Смағұлова Г. Алғашқы оқулықтар. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1976. – 60 б.
4. Әліппе айтысы. Құрастырған Мәжітаева Ш. – Қарағанды: ҚарМУ-дің баспаханасы, 1990. – 105 б.
5. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы: «Ана тілі», 1992. 448 б.
6. Қойгелдин М.Қ. «Ұлттық саяси элита». – Алматы, 2004. – 440 б.
7. Жұртпай Т.Қ. Ұраным – Алаш! (түрме аңсанасы): зерттеулер. – Т.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. 472 б.
8. Смағұлова С.О. Ұлт зиялыларының баспа ісіндегі рөлі және оқулықтары // «Қазақ кітабы: Алаш қайраткерлерінің кітап басу ісінің дамуына қосқан үлесі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 248 б.
9. Кәкішев Т. Садақ. – Алматы: Жазушы, 1986. – 264 бет.
10. Қазақ балаларына жәрдем: Қазақша әліппе кітабы /Тәртіп етуші: Кенжеғали бин Ғабдулла бин Серғали. – Қазан: Матбәға-и Каримия, 1913. – 52 б.
11. Қазақтың қамы (Ғами) / Тәртіп етуші: Кенжеғали бин Ғабдулла бин Серғали. – Қазан: Матбәға-и Каримия, 1913. – 46 б.
12. Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда: естеліктер мен тарихи деректер. – Алматы: «Жалын», 1996. – 224 бет.
13. Баймөңше С. «Кедейдің» Кенжеғалисы. – Ақтөбе, 12 қаңтар 2012 жыл. <https://aqtobegazeti.kz/?p=15692>
14. Кәкішев Т. Сайыс. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2001. – 286 бет.
15. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1994. – 144 б.
16. Кенжетәев Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начале XX вв. – Казань: ПиФ, 1998. – 88 с.
17. Елеукенов Ш., Шалғымбаева У. Қазақ кітабының тарихы (Ежелгі дәуірден 1917 жылға дейін). – Алматы: Санат, 1999. – 197 б.
18. Суханбердина У. Қазақ кітабының шежіресі 1807-1917. Библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Рауан, 1996. – 285 б.

References:

1. Jaimagambetova I. Qos kitaptyń tusaykесeri. Aqtöbe: 18 тамыз 2022 ж. <https://aqtobegazeti.kz/?p=117233>
2. Baimenshe S. Ғайып qalam. Ádebi-tarihu esse. – Shymkent: «Álem» baspahanasy, 2022. – 136 bet.
3. Смағұлова Г. Алғашқы оқылықтар. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1976. – 60 б.
4. Әліппе айтсы. Құрастырған Мәжітаева Ш. – Қарағанды: ҚарМУ-дің баспаханасы, 1990. – 105 б.
5. Baitursynov A. Til taǵlymy (qazaq tili men oqy-aǵartýǵa qatysty еnbekteri) – Алматы: «Ана тілі», 1992. 448 б.
6. Qoigeldin M.Q. «Ultyq saiasy elita».- Almaty, 2004. 440 b.
7. Jurtpai T.Q. Uranym – Alash! (túrme áfsanasy): zertteýler. – Т.1. – Алматы: El-shejire, 2008. 472 b.
8. Смағұлова С.О. Ult zialylarynyń baspa isindegi róli jáne oqylyqtary // «Qazaq kitaby: Alash qairatkerleriniń kitap basy isiniń damyyna qosqan úlesi» atty halyqaralyq ǵylymi-tájiribelik konferensia materialdary. – Алматы: Qazaq ýniversiteti, 2019. – 248 b.

9. Kákishev T. Sadaq. – Almaty: Jazyshy, 1986. 264 bet.
10. Qazaq balalaryna járdem: Qazaqsha álippe kitabý /Tártip etýshi: Kenjeǵalı bın Ğabdýlla bın Serǵalı. – Qazan: Matbega-ı Karıma, 1913. – 52 b.
11. Qazaqtıń qamy (Ğamı) / Tártip etýshi: Kenjeǵalı bın Ğabdýlla bın Serǵalı. – Qazan: Matbaga-ı Karıma, 1913.- 46 b.
12. Ahmedov Ğ. Alash «Alash» bolǵanda: estelikter men tarihi derekter. – Almaty: «Jalyn», 1996. – 224 bet.
13. Baumenshe S. «Kedeidiń» Kenjeǵalıty. – Aqtóbe, 12 qańtar 2012 jyl. <https://aqtobegazeti.kz/?p=15692>
14. Kákishev T. Saiys. – Almaty: QAZaqqarat, 2001. – 286 bet.
15. Kákishev T. Qazaq ádebieti synynyń tarihy. – Oqý quraly. – Almaty: Sanat, 1994. – 144 b.
16. Kenjetaev B.A. Kazanskie ýchebnye zavedenie i proses formirovaniia kazahskoi intelligensu v seredine HİH – nachale HH vv. – Kazan: PiF, 1998. – 88 s.
17. Eleykenov Sh., Shalǵymbaeva Ý. Qazaq kitabynyń tarihy (Ejelgi dáyirden 1917 jylǵa deyin). – Almaty: Sanat, 1999. – 197 b.
18. Sýhanberdina Ý. Qazaq kitabynyń shejiresi 1807-1917. Bibliografialyq kórsetkish, - Almaty: Raýan, 1996. – 285 b.